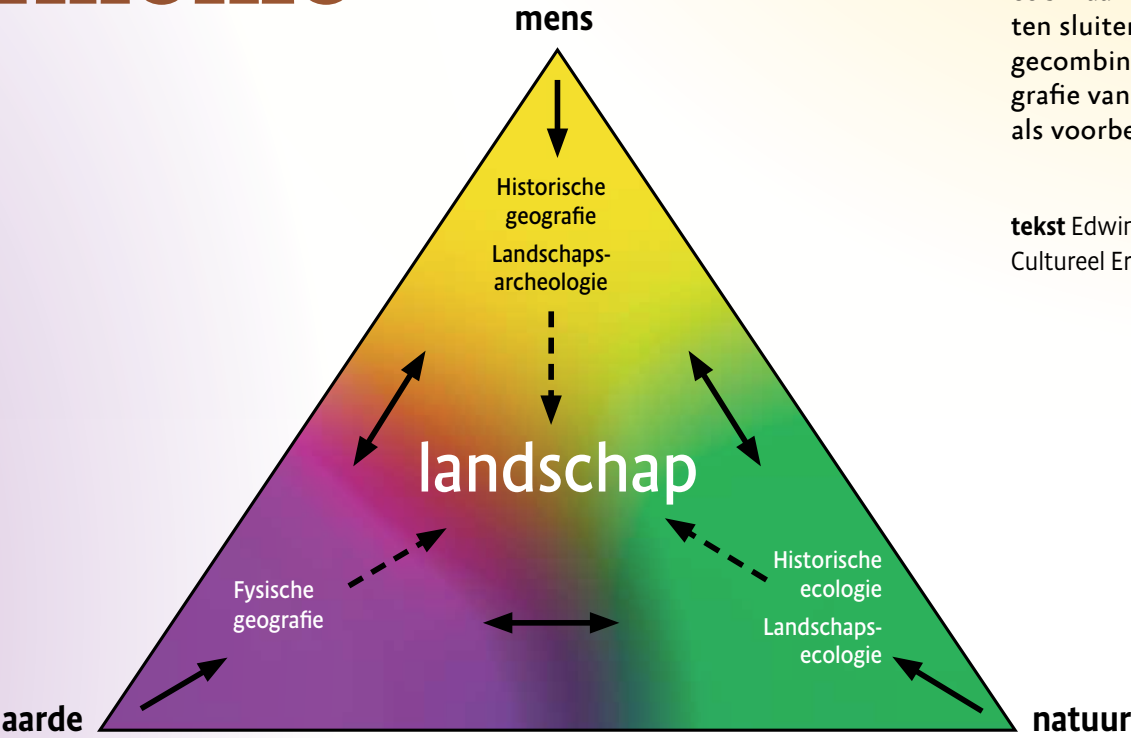

LESA en landschapsbiografie: een schurende harmonie

Kunnen een geïntegreerde landschapsecologische analyse (LESA) en landschapsbiografie een krachtig instrument zijn voor natuur- en landschapsherstel? Is er door de voordelen van beide onderzoeksmethoden slim te benutten winst te halen op plekken waar natuur- en erfgoed samengaan? Ja, er zijn zeker kansen, maar het kan ook schuren. Aan een volledige integratie kleven ook risico’s waar we de ogen niet voor moeten sluiten. De in 2025 verschenen gecombineerde LESA-landschapsbiografie van landgoed Staverden dient als voorbeeld.

tekst Edwin Raap (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Figuur 1. De driehoek aarde-mens-natuur als benaderingswijze voor een integrale landschapsbenadering (naar Smeenge, 2020).

> Om de kwaliteit van de Nederlandse natuur op peil te brengen en ruimtelijke ontwikkelingen rondom natuurgebieden (weer) mogelijk te maken, zijn goede natuurherstelplannen essentieel. Voor alle Natura 2000-gebieden staat het bevoegd gezag, lees de provincie, aan de lat om die plannen op te stellen. Dit vergt inzicht in de staat van de natuur en de potenties voor natuurherstel. Tegelijk moeten de plannen uitvoerbaar zijn en er moet draagvlak voor bestaan. De LESA is een goede basis voor natuurherstelplannen. Wel kan het aanwezige erfgoed in het landschap als uitvoeringsrisico worden opgevat, omdat het mogelijk de uitvoering van natuurherstelplannen kan frustreren. Denk aan archeologische waarden als grondsporen van grafheuvels in de ondiepe ondergrond. Het afgraven van de bouwvoor om de bodem te verschrallen zal dan onbedoeld de grondsporen vernietigen. Omgekeerd doet het laten meanderen van oorspronkelijk gegraven sloten of weteringen geen recht aan eeuwenoude erfgoedwaarden. Wat te doen als je aan beide aspecten tegelijk aandacht wil besteden?

De doelen van erfgoedbescherming en natuurbescherming vallen dus niet altijd samen, en kunnen elkaar zelfs bijten, maar er liggen vaak ook kansen. Veel Natura 2000- natuurgebieden zijn in meer of mindere mate ontstaan door menselijk gebruik. Terreinbeheerders dragen daardoor niet alleen verantwoordelijkheid voor de natuurwaarden, maar evenzeer voor het erfgoed, bijvoorbeeld via de Erfgoedwet en eigen doelstellingen. Cultuurhistorie en natuur kunnen elkaar dan juist versterken. Kennis van de cultuurhistorie resulteert dan in een verdieping van de LESA en daarmee tot effectievere natuurherstelmaatregelen.

De natuurwereld heeft de LESA; de erfgoedwereld de landschapsbiografie. Beide instrumenten worden steeds vaker ingezet. Naar de mening van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn ze flexibel genoeg om elkaar te kunnen versterken en ook verschillen in doelen zichtbaar te maken. Met beide instrumenten wordt de logica in het landschap onderzocht, maar ieder doet dat op eigen wijze. Beide zijn erop gericht om draagvlak voor natuur respectievelijk erfgoed in gebiedspro-

cessen (Natura 2000 en in ruimtelijke ontwikkelingen in bredere zin) te verwerven. Ze kunnen elkaar versterken, omdat ze ongeveer hetzelfde veld bestuderen (figuur 1, binnen de driehoek). Hoe logisch dit alles ook klinkt, de praktijk is weerbarstig. In het recente verleden zijn pogingen gedaan om een LESA en een biografie samen te brengen, maar die waren niet direct succesvol. De kennis was weliswaar samengebracht in één rapport, maar dat betekende nog niet dat over en weer van die kennis gebruik werd gemaakt tijdens het opstellen ervan. Welke do’s en don’ts kunnen we hieruit destilleren?

Opdrachtgeverschap

Een belangrijke voorwaarde is dat de juridische context van een gecombineerde LESA- biografie helder moet zijn. Bij een LESA gaat het erom de kwaliteit van beschermde natuur op orde te brengen volgens vooraf vastgestelde doelen. Een gecombineerde LESA-biografie kan waardevol zijn als die ecologie, landschapsgeschiedenis en erfgoed met elkaar verbindt. Maar integratie is geen doel op zich. Het kan weliswaar goede infor-

matie opleveren, maar die leidt niet automatisch tot maatregelen waarmee de Natura 2000-doelen gerealiseerd kunnen worden. Uiteindelijk moet de LESA ecologisch navolgbaar onderbouwen welke knelpunten er zijn, welke sturende factoren bepalend zijn en met welke maatregelen de natuurdoelen bereikt kunnen worden en een verslechtering kan worden voorkomen. Voor biografieën geldt een andere juridische noodzaak. Overheden moeten volgens de Omgevingswet een omgevingsvisie opstellen en de ‘omgevingswaarden’ – waaronder erfgoed – inventariseren. Hoe ze dat moeten doen, is niet voorgescreven. We zien dat daarvoor steeds vaker het instrument biografie wordt ingezet, zowel voor gemeentelijke omgevingsvisies als voor grotere eenheden zoals NOVEX-gebieden (zie kader).

De aanleiding om een LESA te combineren met een biografie hangt dus af van de context. Het is goed je af te vragen waarom je dit zou willen doen en of een ‘hoog-over’ biografie iets toevoegt aan de LESA. Anders geformuleerd: welke historische diepgang kan worden toegevoegd om het ecologische systeem beter te begrijpen? Pas als over dit soort vragen duidelijkheid bestaat, kan het samen optrekken meerwaarde opleveren. De biografie van de provincie Zuid-Holland bijvoor-

beeld is een uitstekend stuk, vooral voor bestuurders en beleidsmakers. Een natuurbeheerder die een LESA voor een klein natuurgebied maakt, kan er weinig mee. LESA’s geven expliciete adviezen voor hydrologische en ecologische verbeteringen. Landschapsbiografieën geven in principe geen adviezen, maar creëren inzicht en begrip voor de ontstaanswijze en logica van het landschap vanuit een iets andere hoek. Bij het integreren van het onderzoek voor een biografie en voor een LESA gaat het in eerste instantie om de nieuwe inzichten over de ecologie en de landschapshistorie. Landschapshistorici hopen dat beheerders het landschapsverhaal tot zich nemen, het landschap ook vanuit de genese gaan begrijpen en waarderen, en dat ze bij de leidende ecologische – ruimtelijke – en waterdoelen de kennis benutten en integreren.

Staverden

Een gebied waar de meerwaarde van een gecombineerde LESA-landschapsbiografie werd gevonden was Staverden, een landgoed van het Geldersch Landschap & Kasteelen (GLK) met een beschermd dorpsgezicht en grotendeels gelegen binnen Natura 2000-gebied Veluwe. GLK vroeg Bosgroep Midden Nederland en Bureau Overland om een LESA respectievelijk een landschaps-

biografie op te stellen. GLK wilde voor de meer complexe terreinen een diepgravend landschapsecologisch, historisch-geografisch en cultuurhistorisch onderzoek als basis voor het behoud en de ontwikkeling van het landgoed. Het onderzoek moest handvatten geven voor het beheer en het onderhoud, maar ook voor de aanpak van de grote maatschappelijke opgaven voor stikstof, water, klimaat, duurzaam ruimtegebruik, en behoud van

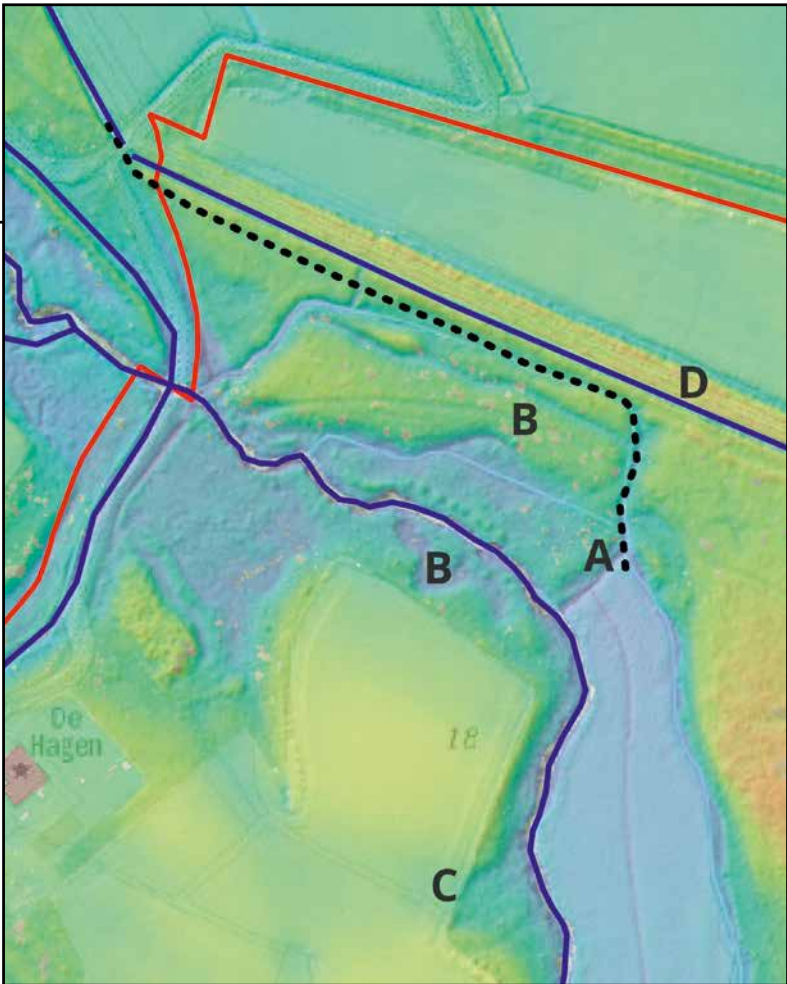
NOVEX-gebieden zijn door het Rijk aangewezen gebieden waar meerdere complexe ruimtelijke opgaven (bijvoorbeeld natuur, landbouw, wonen en infrastructuur) samenkomen en waaraan het Rijk, de regio en de gemeenten samenwerken. Via een biografie kan gezocht worden naar een gezamenlijk ‘narratief’, dat als kader kan dienen voor maatregelen. In dit soort situaties dienen een biografie en een LESA een verschillend doel, en bovendien op een ander schaalniveau. Anderzijds kan zo’n narratief input geven voor een LESA en daaruit voortvloeiende maatregelen. LESA’s op hun beurt leveren voor biografieën kennis over hoe het natuurlijke landschap functioneert of functioneerde.

De Drentsche Aa. Bij uitstек een voorbeeld van een cultuurlandschap met hoge natuurwaarden.

Figuur 2. Een voorbeeld uit Staverden, bij De Hagen. Links: AHN-simulatie waarop te zien is wat er zou gebeuren als er bij De Hagen een stuw (rood) zou worden geplaatst en het water daar 1 meter boven de beekdalbodem zou worden opgestuwd. Alles lager dan 16,5 meter +NAP is blauw gemaakt.

Rechts: detailkaart met hoogtebeeld ingezoomd op De Hagen. Blauw: bestaande beken. Rood: huidige grens landgoed Staverden. Stippellijn: de beoogde opleiding van het beekwater. A: Afdamming van de beek, nog steeds te zien als een verhoging van de beekdalbodem. B: sterke breedte-erosie ontstaan door sterke meandering. C: Laagte tussen twee vroegere akkers (nu opgevuld) die als overloop gediend kan hebben. D: De huidige opgeleide beek.

leefbaarheid en sociale cohesie. In de woorden van GLK: ‘Gezien de grote invloed van de mens op het gebied door de tijd, is de traditionele LESA gecombineerd met een landschaps- en beken-biografie. Deze combinatie van inzichten levert een gedegen onderbouwing voor toekomstige maatregelen.’

De les: daar waar erfgoed en natuur evident samen voorkomen en de opdrachtgever oog heeft voor een LESA of biografie, verkleint dit de kans dat de onderzoekers langs elkaar heen werken. De LESA-landschapsbiografie voor Staveren mondde uit in integrale adviezen die het erfgoed én de natuur versterken. Zo zorgt het herstel van de opstuwende werking van een opgeleide beek voor vernatting van een dalletje met vochtig bos.

Tijd en tijdigheid
Bij Staverden zijn de LESA en de biografie voor hetzelfde onderzoeksgebied ingezet. De onderzoekers werkten elk aan hun eigen onderzoek en zijn erin geslaagd om elkaars taal te leren spreken en die in ieders voordeel te gebruiken, bijvoorbeeld bij de factor tijd (zie kader). In LESA's speelt tijd

vooral een rol in het kader van de vorming van het abiotisch milieu, maar verder terugkijken dan pakweg 1850 gebeurt gewoonlijk weinig. In Staverden is echter door informatie uit de biografie meer ruimte gekomen voor de langjarige ontwikkeling van het abiotische milieu. Biografieën gaan terug tot het moment dat de mens zijn intrede doet in het landschap. Archeologie is een belangrijke informatiebron, evenals historische cartografie, waar nadrukkelijk ook kaarten behoren die verder teruggaan dan waar Topotijdreis begint (1815). De informatie uit deze kaarten is uitstekend te combineren met de LESA als het bijvoorbeeld gaat om het verklaren van veranderingen in grondwaterstromen. Zo hebben watermolens, die vanaf de middeleeuwen langs beken zijn gebouwd, een grote invloed gehad op de grondwaterstand en daarmee op het landschap. Door de opstuwende werking van molens werd het landschap erachter natter. Dit wordt ook wel stuwschaduw genoemd. LESA's hebben in de regel minder oog voor menselijke ingrepen, terwijl inzicht in ontwikkelingen door de tijd nuttig is om veranderingen in het natuurlijke systeem te verklaren. Omgekeerd helpt inzicht

in het functioneren van het natuurlijke systeem bij het verklaren van keuzes die de mens in het verleden heeft gemaakt. Kennis over de loop van grondwaterstromen kilometers van plek A kan maakt duidelijk waarom er op plek B problemen of effecten optreden (figuur 2).

De les: een dieper inzicht in de historie van de wisselwerking tussen mens en natuur levert meer inzicht over de sturende factoren in het ontstaan en de instandhouding van het gebied. Door dit voor het voetlicht te brengen kunnen processen wellicht beter begrepen worden. Eerder logisch geachte ingrepen zijn mogelijk bij nadere beschouwing niet meer zo logisch.

Integratie als risico
Zo beschouwd lijkt het alsof samenwerken alleen maar voordelen oplevert. Hoewel dat in zijn algemeenheid zeker geldt, kunnen er ook risico's bestaan. We noemen de volgende:

1. Daar waar historische waarden, al dan niet beschermd, en Natura 2000-waarden elkaar bijten, is het belangrijk dit expliciet te vermelden en niet onder het tapijt te schuiven.

Voorbeelden van geïntegreerde landschapsversterking in Staverden

Voorbeeld 1 ligt bovenstrooms in het beekdal van de Staverdense beek. Hier lag een brede strook heide begrensd door wallen aan de noord- en zuidzijde met de naam Schapendrenkplaats. De heidestrook vormde een corridor door het bos en door het landbouwgebied en verbond het Speulder- en Houtdorperveld met het beekdal. De strook is de afgelopen jaren echter met bos beplant. Uit zowel landschappelijk als ecologisch oogpunt is het aan te raden dit bijzondere landschap te herstellen. Wanneer ook de landbouwgrond ten westen van de Schapendrenkplaats uit productie wordt genomen, kan er een ecologische gradiënt ontstaan van de heide richting het beekdal en kan bovendien de schaapsdrift/drinkplaats worden hersteld. Voorbeeld 2 is een aaneengesloten landbouwgebied waar de fijnmazige greppelstructuur kansen biedt voor hydrologische maatregelen en het gebufferde water voor herstel van vochtige natuurtypen. Het oostelijke deel van het landbouwgebied is omstreeks 1860 ontgonnen. De greppels en houtwallen dragen bij aan een geleed landschap dat door functiewijziging kan worden versterkt. Het westelijke deel is begin 20^e eeuw ontgonnen. Het landschap is er altijd opener geweest, iets waar herinrichting bij aan zou kunnen sluiten. Als er niet wordt gekozen voor natuurontwikkeling, biedt dit deelgebied mogelijkheden voor natuurinclusieve landbouw die een bijdrage kan leveren aan systeemherstel door de hydrologie en de bodemkwaliteit te verbeteren.

Een waarschijnlijk dichtgestorte voormalige opgeleide beekloop op landgoed Staverden. De humuspodzolgronden duiden op droge omstandigheden, wat een aanwijzing is dat de beek hier opgeleide is geweest.

Dit voorkomt ongelukken als bijvoorbeeld een voornemen voor natuurontwikkeling op een Romeinse vindplaats. Slimme keuzes maken zorgt voor draagvlak. Uiteindelijk kan dit zorgen voor een vlotte voortgang van de uitvoering. En als er afwegingen gemaakt moeten worden, wees daar dan helder over. Niet alles kan overal, zoals de commissie Remkes al schreef. Maar onbewust onbekwaam handelen moet en kan te allen tijde voorkomen worden.

2. Wanneer bij een volledige integratie van een LESA met een biografie maatregelen worden voorgesteld die zo veel mogelijk rekening houden met het erfgoed maar inboeten op de ecologische doelen, dan gaat er iets mis. Er ligt een wettelijke basis ten grondslag aan Natura 2000 en dus aan de LESA om de beoogde doelen te behalen. Dat moet het uitgangspunt zijn, maar mogelijk zijn die doelen ook op een flexibele manier te realiseren.
3. Soms gaat het bij herstel van Natura 2000-waarden om een andere tijdsperiode dan de cultuurhistorie die beschermd is of door lokale verenigingen gewaardeerd wordt. Denk aan rabatten die een vorm van risicos-

preiding waren: in droge tijden werd hout uit de lage delen geoogst en in natte tijden uit de hogere bedden. Tegenwoordig kunnen rabatten zorgen voor extra verdroging van de natuurwaarden als er niet voldoende water kan worden vastgehouden. Dat speelde in het verleden minder, maar ook toen werden er drempels geplaatst om het risico op uitdroging te verminderen.

De les: een gezamenlijk doel ontdekken en een gezamenlijk vocabulaire ontwikkelen is behulpzaam. Historie speelt vaak een rol bij het halen van natuurdoelen en moet voor de LESA altijd in beeld worden gebracht. In Staverden is nadrukkelijk naar integratie gezocht, bijvoorbeeld door kansrijke gebieden voor versterking van het landschap te benoemen (zie kader).

Ten slotte de misschien voor de hand liggende, maar daarom niet minder relevante conclusie: bij het opstellen van een LESA staan de natuurdoelen voorop. In het geval van samengaan met een biografie wordt de kans van slagen groter door na te gaan hoe erfgoed en natuur elkaar kunnen

versterken. Waar historische waarden (al dan niet beschermd) en Natura 2000-waarden elkaar bijten, moet dit expliciet worden gemaakt en niet worden weggemoffeld. Dit vergroot het draagvlak, voorkomt ongelukken en zorgt uiteindelijk voor een vlotte voortgang in de uit te voeren maatregelen. Een verdiepende LESA via een biografie kan de uitvoerbaarheid van de maatregelen vergroten. Onze oproep is derhalve: blijf vooral elkaar opzoeken en onderzoek hoe de beide instrumenten elkaar kunnen versterken. Daar worden zowel de natuur als het landschap op termijn beter van.

e.raap@cultureelerfgoed.nl

Meer lezen over de studie in Staverden? In september verschijnt in Tijdschrift voor Historische Geografie (jaargang 11, 2026-3) een publicatie die dieper ingaat op de geïntegreerde LESA-landschapsbiografie.